

ALTAY VE TIVA TÜRK DESTANLARINDA 'HABER VERME' MOTİFİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Erhan AKTAŞ

ÖZET

Bilme isteği ve özellikle de “gelecekte ne olacağını bilme” insanlığın her zaman ilgisini çekmiş bir konudur. Genel olarak “kehanet” şeklinde adlandırabileceğimiz gelecekte haber verme ise insanoğlu için çok önemli olmuştur. Biz Türk boylarının anlatma geleneği içinde önemli bir yer tutan ve daha çok bir “motif” olarak kullanılan bu unsura, Türk kültüründe ve konumuz itibarıyla de zengin bir destancılık geleneğine sahip olan Altay ve Tıva Türk destanlarında da rastlamaktayız. Çalışmamızda Altay ve Tıva destanlarında görülen “haber verme motifi”ni anlatmaların yapısındaki yerini olay, kişi, materyaller, ihtiyaçlar ve kültür taşıyıcılığı bakımından değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Güney Sibirya, Altay, Tıva, destanlar, haber verme, kehânet

ABSTRACT

Desire for knowing, but particularly “knowing what will happen in the future”, is an issue which have always attracted the attention of humanity. News giving from the future, generally named as “prophecy”, has been always very important for the human beings. Have been generally used as a “motive”, this nuance has an important place in the tradition of narrating in Turkish tribes. And we encounter this nuance in Turkish culture and in the epics of Altai and Tivan who has a rich tradition of epics. In this paper, we will analysis the “news-giving motive” in Altai and Tivan Turks’ epics and its place in the structure of narrating in terms of event, person, materials, necessities and even cultural trait.

Key Words: South Siberia, Altai, Tivan epics, news-giving, prophecy

Abraham Maslow’un temellendirdiği ihtiyaçlar piramidi kaba hatlarıyla fizyolojik, sosyal ve manevî ihtiyaçlar düzeninde inşa edilmiş olup manevî ihtiyaçlar arasında “anlama” ve “bil-

* Araş. Gör., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Edebiyatları Anabilim Dalı, hakdeskah@gmail.com

me” yer almaktadır. Bilindiği üzere fizyolojik ve sosyal ihtiyaçların doyurulmasından sonra sıra manevi ihtiyaçlara gelmekte, insanın kendisini “gerçekleştirme” başlığı bu piramidin tepe noktasını oluşturmaktadır.

İnsanlık tarihinin uzun seyri içerisindeki her türlü teknik vd. gelişmelerin asıl müsebbibi de bu merak etme, anlama, gerçeği doğruyu ve hatta bilinmeyi bilmedir. Bu tarihî akış içinde felsefe de bilgiyi kendisine mesele edinmiş ve ortaya epistemoloji adı verilen temel disiplinlerinden biri çıkmıştır: “*Epistemoloji, felsefenin bilgiyi genel olarak ele alan, bilgiyle ilgili problemleri araştıran, bilginin imkânını, kaynağını, doğasını, doğruluğunu ve sınırlarını inceleyen dalını meydana getirir.*” Felsefe bilginin tanınmasını kendi meselesi sayarken epistemolojinin de kendi problemleri arasında bilginin doğası, imkânı, kaynağı, sınırları ve türleri yer almaktadır.

Bunlarla birlikte bilginin sadece var olması yetmemektedir. Onun bir şekilde aktarılması ve ihtiyaçlara göre paylaşılması durumu da söz konusudur. Sözlü ve yazılı materyalin bilgi aktarımına dönüştürülmesi de mümkündür. Yukarıda adı geçen epistemoloji terimi de köken bakımından eski Yunanca “bilgi” anlamına gelen *episteme* ve “bilim; açıklama” anlamlarına gelen *logos* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur.²

İnsanoğlu sahip olduğu aklı imkânlarla bu bilgilere uzun veya kısa vadede ulaşabilmektedir. Bunun yanında her zaman somut kaynaklardan elde edilmesi pek mümkün olmayan, gaybî olup farklı kişi ve nesnelere yardımıyla ortaya konabilecek bir bilgi de söz konusudur. Bu tür bir bilgiye sahip olma isteği insanın içindeki “merak” duygusunun ötesinde, söz konusu bilginin normal yollarla elde edilememesinden de kaynaklanmaktadır. Sözü ettiğimiz bilgi geçmiş, hâl ve gelecekteki bilgidir. Geçmiş ve hâlden edinilen bilgi belki yukarıda özelliklerini saydığımız yollarla elde edilebilecek bir özelliğe sahip olmakla birlikte “gelecek”ten ve “fizik ötesi”ndeki bilgi daha fazla merak uyandırıcı ve cezbedici bir özelliğe sahiptir. Bu zaman dilimlerinden elde edilecek bilgiler ise daha çok fal veya kehânet yollarıyla alınacak haberden-bilgiden oluşmaktadır.

Bu çalışmamızda, zaman ve mekân öncesi/hâli/ötesi konularının Altay ve Tıva Türk destanlarındaki işleniş şekli üzerinde duracak, haber vermenin hangi kişi/tipler tarafından, hangi şekillerde, hangi şartlarda, hangi kültür ve sosyal çevre özellikleri çerçevesinde yapıldığına ve geliştirildiğine dair genel bir değerlendirmede bulunacağız.³

Altay ve Tıva Türkleri günümüzde yoğun olarak Rusya Federasyonu’nun Güney Sibirya bölgesinde Altay ve Tıva Özerk Cumhuriyetleri’nde yaşamaktadır. Buradaki Türk gruplarının yazılı edebiyata geç bir dönemde geçmeleri nedeniyle edebî kültürleri daha çok sözlü edebiyat sahasında zenginlik taşımaktadır. Türk halk edebiyatının birçok ve eski örneklerini bu coğrafyada yaşayan Türklerde fazlasıyla görmek mümkündür. İşte bu sözlü yaratmalardan biri destanlardır. Bölgede çok zengin bir destancılık geleneği vardır. Ancak söz konusu Türk boylarının destancılık gelenekleri hakkında ülkemizde birçok çalışmanın

¹ Ahmet Cevizci; **Felsefeye Giriş**, s. 33.

² A. Ceviz; **age**, s. 34.

³ Çalışmamızın başlığının doğrudan “kehânet” veya “fal” olmamasının sebebi incelediğimiz haber verme motifinin sadece gelecek zaman dilimi ile sınırlı olmamasından kaynaklanmaktadır.

mevcut olması ve bu konunun asıl konumuzun dışında kalması sebebiyle bu konuya değinilmeyecektir.

Bu çalışmamızda Altay ve Tıva Türklerine ait Türkiye’de yayınlanmış kırk bir destan metnini kullandık. Bu destanlardan bazıları⁴ “kahramanlık masalı/hikâyesi” olarak adlandırılmış olsa bile şekil ve konu bakımından destan tanımına uygun olduğunu düşündüğümüzden çalışmamızda bunlara da yer verdik.⁵

Makalemizin ana unsurunu oluşturan *haber vermeyi* ise zaman dilimi temelinde üç gruba ayırdık. Bunlar:

1) Geçmişte vuku bulup olay örgüsünün ilerlediği zamanda ortaya çıkarılan bilgi: *Geçmişten Haber Verme*

2) Şimdiki zamanda gerçekleşen fakat söz konusu kişilerin bulunmadığı mekânlardan verilen bilgi: *Hâlden Haber Verme*

3) Gelecekte ne olacağına dair bilgi: *Gelecekte Haber Verme* (Fal veya Kehânet)

Geçmişten ve hâlden bilgi verme ile ilgili destanlarda örnekler olsa da gelecekte haber vermeye göre daha az rastlanmakta ve fal ve kehânette olduğu gibi özel bir isim almaktadır. Bu yüzden geçmişten haber verme motifine değinmeden önce fal ve kehânet üzerinde de ana hatlarıyla durmak istiyoruz.

Fal genelde ya bazı alet ve vasıtalarla ya da bazı yöntemlerle tahminlerde bulunma, içinde bulunulan zamanla ve gelecekle ilgili yorumlar yapma işidir. Kehanet ve bakıcılıkla ortak yönleri varsa da fal özü itibariyle farklıdır. Çünkü kehanet ve onun özel bir şekli olan bakıcılık cinler yardımıyla veya özel yeteneklerle (bakış, sezgi vb.) icra edilir. Bu bakımdan falcı kâhin ve bakıcıdan farklıdır.⁶ Kehanet ise, sezgi veya bir tür ilhamla yahut bazı işaretlerin yorumuyla ileride meydana gelecek olayları önceden görme ya da haber verme, gizli veya esrarengiz bilgiyi ortaya çıkarma işi yahut sanattır.⁷

Tanımlardan anlaşılacağı üzere fal ve kehânet/bakıcılık arasında pratikler ve kullanılan materyaller arasında farklılıklar bulunmaktadır. Tabii ki aynı farklılık haber verme işini yapan falcılarla kâhinler ve bakıcılar arasında da mevcuttur: “*Kâhin (şaman) riyazet sırasında aç kalıp kendinden geçtiği ve vecde ulaştığı durumlarda gözle görülmeyen varlıklardan özel olarak bilgi aldığı iddia eder. Bakıcı kâhinlerin göz yeteneği gelişmiş bir sınıftır; ateşe, suya, yağa ve diğer bazı şeylere bakarak açıklamalar yapar. Falcı da bazı şeylere bakar, belirli işlemler yapar, özel alet ve vasıtalar kullanır; ancak onun farklı bir yeteneği ve uymak zorunda olduğu zühhd kuralları yoktur. Falcı bazı teknikler, kurallar ve söz kalıplarıyla belirli şeylerden anlamlar çıkarıp olumlu veya olumsuz sonuçlara ulaşır. Ayrıca falda şimdiki*

⁴ Tıva Türklerine ait olan *Hayırdırınmay Bagay-Ool* adlı anlatma Mehmet Aça’nın yayınlamış olduğu *Tıva Halk Masalları* adlı çalışmada kahramanlık masalı olarak verilmiştir. Yine İbrahim Dilek’in hazırlamış olduğu *Altay Masalları* adlı eserdeki Ak Köböñ Baatır adlı anlatı da yine kahramanlık masalı olarak değerlendirilmiştir.

⁵ Güney Sibirya Türkleri arasındaki destan, masal, hikâye gibi türlerin isim ve tasnif meselesi hakkında, Mehmet Aça; ‘Tıva Destan ve Masallarının Araştırılmasında Tür Sorunu’, *Millî Folklor*, 2006, Kış, S. 72, ss. 85–94

⁶ Mehmet Aydın; “**Fal**” *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. 12, s. 134.

⁷ Ömer Faruk Harman; “**Kâhin**” *İA*, C. 24 s. 170.

*zamanla veya gelecekle ilgili bir tahmin söz konusu iken sihir ve büyüde mevcut durumu iyiye yahut kötüye yönlendirme ön plana çıkmaktadır.*⁸

Geniş medeniyetler okyanusundaki birçok millette fal ve bakıcılık muhtelif farklılıklarla ve çeşitleriyle bulunmaktadır: *yıldız falı* (horoscopy), *el falı* (chiromancy), *kuş falı* (ornithomancy), *kâğıt falı* (cartomancy), *iç organlar falı* (aruspice), *kum falı* (geomancy), *zar falı* (lithomancy), *kitap falı*, *ateş falı* (pyromancy), *su falı* (hydromancy), *rüya yorumu* (oneiromancy), *astrolojik güçlerle etkilendiği söylenen vücut şekilleriyle ilgili fal* (morphoscopy), *başın şekline göre yapılan fal* (phrenology), *matematik uygunluklar falı* (numerology), *kura çekmek suretiyle yapılan fal* (sortilege), *çay falı* (taseography) ve *kahve falı* gibi.⁹

Tarihin en eski dönemlerinden beri Akadlardan Hititlere, Eski Yunan'dan Romalılara, Çin'den Hindistan'a, Almanlardan Yahudilere kadar listesini daha da genişletebileceğimiz milletler arasında türlü fal çeşitleri bulunmaktadır. Tarihin çeşitli dönemlerinde gerek sosyal gerekse dinî sebeplerden dolayı ise fal ve bakıcılık yasaklanmış olmasına rağmen insanın içinde olan ve bir türlü yenemediği merak bu yasağı dinlememiştir. Gerek Musevilikte gerekse Hıristiyanlıkta fal ve özellikle de kutsal kitap vasıtasıyla yapılan fal kesinlikle yasaklanmıştır. Aynı durum İslamiyet için de geçerlidir.¹⁰

Bilhassa Türk ve İslam dünyasında fala bakmak için Kur'an başta olmak üzere ve bununla birlikte *falname* adı verilen eserler kullanılmıştır. Ancak falın İslam dinince yasaklandığının bilinmesi ve "*Gaybı ancak Allah bilir.*" hükmünden ötürü bu eserlerin başında *fal bakmak sûretiyle yapılacak işin olayları hayra yormadan (tefe'ül) ibaret olduğu* belirtilir.¹¹

Türklerde de fala bakmanın ve bakıcılığın çok yaygın olarak İslam öncesi ve sonrası dönemlerde de sıkça uygulandığını görmekteyiz. Divanü Lûgati't-Türk'te (DLT) fal kelimesi *ırk* kelimesi ile karşılanmaktadır. Buna göre *ırk falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek*'tir.¹² Yine DLT'de *ırkla-* fiili de bulunmaktadır ki bunun anlamı da *kâhinlik etmek, ırk (fal)a bakmak (kam ırkladı = şaman kâhinlik etti, ırka baktı* şeklindeki tanım ve misaliyle verilmiştir.¹³ Yine bu kelimededen mülhem Göktürk harfleriyle yazılmış düş/rüya yorumu kitabı da "İrk Bitig" adındadır.¹⁴ Abdülkadir İnan, şamanistler arasında *tölge* kelimesinin fal anlamına geldiğini ifade ederken fal açanlara *tölgöçümün* yanı sıra *yağrınçı* (kürek kemiği ile fal açan), *kumalakçı* (koyun tezekleriyle fal açanlar), *ırımçı* (muhtelif şeylerden manalar çıkaran falcılar) da dendiğini söyler. Abdülkadir İnan *şamanistlerde, Müslüman Türkler'den Kırgız-Kazaklar'da ve Nogaylar'da en meşhur fal "kürek kemiği" falıdır* demektedir.¹⁵ Altay Türklerinde ise kürek kemiğinden fala bakan falcıya *carınçı* denmektedir.¹⁶

⁸ M. Aydın; **agc**, ss. 134–135.

⁹ M. Aydın; **agc**, s. 135.

¹⁰ M. Aydın; **agc**, s. 138.

¹¹ M. Aydın; **agc**, s. 141.

¹² Besim Atalay (haz.); **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi {DLT}** C. 1 s. 42.

¹³ B. Atalay (haz.); **DLT Tercümesi** C. 3 s. 443.

¹⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar 2)**, s.571.

¹⁵ Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, ss. 151–152 // A.A. Divaev; "Kırgızların Arasında Baskılık", **Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine Şamanizm, Burhanizm, Yesevilik**, İst. 2008 ss. 143–147.

Bahaeddin Ögel ise Altay şamanlarının yay ile fala baktıklarını ifade ederken Tuba Türklerindeki *Ya-bıla kanmadı* ifadesinin *yay ile fala baktı, yağmur yağdırdı* manasına geldiğini belirttikten sonra Eski Çağatay edebiyatındaki *ilm-i yay*ın, *yaya bakmak* ve *yağmur yağdırmak* anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁷

Türkler arasında falcılık esnasında kullanılan bir diğer nesne de taştır. Türkler'deki taş kültürüyle ilgili çok önemli bir eseri bulunan Prof. Dr. Hikmet Tanyu, "*Türklerde Taşla İlgili İnançlar*" adlı eserinde *yat* veya *yada* taşı adı verilen taşın kamlık/kâhinlik nesnesi olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁸

Falın haricinde fal nesnelereinden biri de *ayna*'dır. *Türk şaman metinlerinin verdiği bilgiye göre ayna, kostüm, davul, başlık gibi ruhların gösterişi ile yapılmaz, bulunur. O hâlde ayna, Şaman aksesuarları içinde ruhların doğrudan doğruya Şamana sunduğu kehanet aracı olarak betimlenir. Ayna, öteki dünyayı görmek ve ruhların yerini tespit etmek için kullanılır.*¹⁹ Moğol şamanlarının da fal açma ve tedavi etmede aynayı kullandıkları belirtilmiştir.²⁰

Türklerin günlük hayatlarındaki olağan pratiklerden biri olan fal bakma ve kehanet elbette ki Türk sözlü ve yazılı kültürünün ürünlerinde de akislerini bulmuştur. Oğuz Kağan Destanı'nın Uygur harfli nüshasında Oğuz Kağan'ın nazırı Uluğ Türük bir gün rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görür. Bu altın yayın gün doğusundan gün batısına, üç gümüş okun kuzeye doğru gittiğini görür ve Oğuz Kağan'a rüyasında gördüklerini, Tanrı'nın tüm dünyayı kendisine bağışlayacağı şeklinde yorumlar.²¹ Yine Oğuz Destanı'nın Reşideddin Tercümesi'nde Amiran Kâhin'den bahsedilmektedir.²²

Abdülkadir İnan "*Oğuz Destanındaki İrkil Ata*" adlı makalesinde Uygur yazılı Oğuzname'de olmayan ancak Reşideddin'in Oğuznamesinde ve Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime adlı eserlerinde de geçen İrkil Hoca'nın aziz bir Türk bilgisi olduğundan bahsetmiştir. Yine bununla birlikte Buryatlarda, Yakut Türklerinin anlatmalarında İrkil kültürünün mevcut olduğundan bahsetmektedir. Buryatlarda *Irgıl Böge* kültürü bulunmaktadır. Yakut Türklerinin inançlarına göre de ilk kamın adı *An Argıl*'dir. İrkil kelimesinin etimolojisi Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk adlı eserinde *irk* kelimesi olarak kehanet ve saklıları çıkarma diye anlatılmıştır. Yakut Türkçesinde *ırala-* kelimesi 'iş' olmasından önce sezme (hissi kablelvuku) ve fal açma manalarında.²³

Türk edebiyatının en önemli eserlerinden olan Dede Korkut Kitabı'nın "*Mukaddime*" bölümünde Dede Korkut'tan bahsedilirken şu ifadeler yer verilmektedir: "*Bismi'llâhi'r-Rahmani'r-Rahim ve bihi' nesta'in. Hazret-i Resul aleyhi's-selâm zamanına yakın Bayat bo-*

¹⁶ İ. Dilek, *Altay Destanları 2*, s. 292.

¹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar 1)*, s. 323.

¹⁸ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, ss. 144-165.

¹⁹ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, s. 190.

²⁰ F. Bayat, *age*, s. 193.

²¹ W. Bang-G.R. Rahmeti; *Oğuz Kağan Destanı* (haz. Muharrem Ergin), ss. 12-13.

²² Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili* (haz. Tuncer Baykara), ss.72-73.

²³ Abdülkadir İnan, "Oğuz Destanı'ndaki İrkil Ata" '*İslamiyet Öncesi Türk Destanları*' (haz. Samim Sakaoğlu-Ali Duymaz), s. 113-114.

yundan Korkut Ata derler, bir er kopdu, Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi, Oğuzun içinde tamam velayeti zâhir olmuştu, ne derse olurdu, gayibden dürlü haber söylerdi, Hak Taâlâ anun gönlüne ilham ederdi.”²⁴ Dede Korkut Kitabı’nda, Dede Korkut’un ulu bir bilici olarak tavsif edilmesinin yanı sıra, kitabın ikinci hikâyesi olan Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı boyda Salur Kazan ordusunun haberini, yurttan, sudan, kurttan, köpekten haber sorar.²⁵

Manas Destanı’nda da fal geleneği canlı bir şekilde yaşamaktadır. Destanda kürek kemiği, sayı, kehânet, yıldız, köpük, ay ve yıla göre olmak üzere fal çeşitleri bulunmaktadır.²⁶ *İslam Türkler’den Kırgızlar dahi fala tölge derler. “Manas” destanında kahraman Manas’ın arkadaşlarından biri tölgöçü Kara Tölek’dir. Başka biri de “yağrınıcı” (kürek kemiği ile fal açan) Kara Badiştir.*²⁷ Yine A. İnan, Radlof’un Proben’inden naklen, Manas destanında, Manas’ın yanındaki falcıdan söz etmektedir: *“Kırgızlar’ın ‘Manas’ destanında Manas’ın yanında ‘kürek kemiği’ne bakan falcı bulunduğu zikredilmektedir. Kalmuk hanı Yolay’ın da kürek kemiğine bakıp Tanrı ile konuşan ‘Targıl Taz’ adlı falcısı vardı. Falcı kürek kemiğinde kanlı bir başın yuvarlandığını görüyor. Bu sefere çıkmanın iyi olmayacağını anlatıyor. Fakat han buna bakmadan sefere çıkıyor. Manas onu mağlup ediyor ve onu öldürüyor.”*²⁸

Yukarıdaki sınırlı örneklerde dahi görüldüğü gibi birçok Türk boyunun günlük hayatında ve edebî mahsullerinde bu pratiği ve motif unsurlarını görmek mümkündür.

A) Altay ve Tıva Türk Destanlarında Geçmişten Haber Verme

Bu haber verme şekli, hâlden ve gelecekte haber vermeye göre daha sınırlı bir şekilde görülmektedir. Geçmişten haber verme, olay örgüsünün dışında ve okuyucunun/dinleyicinin bilmediği bir zamanda meydana gelmiş bir durumun bildirilmesi, Bloch’un belirttiği gibi *yaşanılan anın gerisindeki büyük zaman ırmağının akışını hissedilir kılmak kaygısıdır.*²⁹

A.1. Altay Destanlarında Geçmişten Haber Verme

Altay destanlarından Er Samır’da, Er Samır’ın karısı Altın Tana, kocasına yazdığı mektupta Kara Bökö’nün kendisini kaçırdığını haber verir.³⁰ Kan Kapçıkay destanında kahraman Kan Kapçıkay, kutsal kitaptan bakır burunlu tanrı Cebelelek’in al atlı Köbölök’ü yedi gün boyunca beklemiş olduğunu görmüştür.³¹ Altın Ergek adlı destanda Agay Tacı ve Kögöy Tacı adlı iki bahadırın yazdığı mektubu Altın Ergek okur ve yerin altını yöneten şeytan Cer Tekpenek’in yurtlarını dağıttığını, mal-davarı kaçırdığını ve kız kardeşleri olan Altın Küskü’yü esir ettiklerini öğrenir.³² Ölöştöy destanında Erkin Koo iki avucunu açıp baktığında içinde kutsal bir yazının olduğunu görür ve ancak bu yazıyı okuduktan sonra yedi yıldan

²⁴ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. 1.

²⁵ O.Ş. Gökyay, *age*, ss.19–21.

²⁶ Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radlof) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, ss. 397–398

²⁷ A. İnan, *age*, s. 151.

²⁸ A. İnan, *age*, s. 154.

²⁹ March Bloch; *Feodal Toplum*, s. 172.

³⁰ İ. Dilek, *Altay Destanları I*, s. 46.

³¹ İ. Dilek, *Altay Destanları 2*, ss. 271–272.

³² İ. Dilek, *age*, ss. 446–447.

beri ölü olduğunun farkına varır.³³ Yine aynı destanda Ermen Çeçen hatun, oğlu Kan Mergen'e saksığının kanadına yazı yazarak babasının bir zamanlar, Bos-Kaan'ın yurduna savaşa gitmiş olduğunu bildirir.³⁴ Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda Katan-Kökşin'in eşi ona bir mektup bırakarak kendisinin Eki-Toş adlı kardeşler tarafından kaçırıldığını söyler ve kendisine Altın Tana ile yaşamasını salık verir.³⁵ Yine Üç Kulaktu Ay Kara At adlı destanda Ak-çaldar atlı Kan-Biley damadı Alp Kan-Toodıy ile kızı Altın-Kıldığa'ya kutsal kitaba ve kürek kemiğine bakmalarını, bunlardan kendilerinin birbirleri için yaratıldıklarının yazılı olduğunu söyler.³⁶

A.2. Tıva Destanlarında Geçmişten Haber Verme

Tıva destanlarından Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, Bora-Şeeley eşlerinden biri olan prenses Ulan-Saygıl'ın yazdığı ve demir sandıkta duran kara ağaca yazılmış bir mektup görür. Bu mektupta Ulan-Saygıl, kendisiyle birlikte diğer iki karısının tepegözlü Kara-Buga atlı Çargıraa-Kara-Maadır adlı kişinin yurtlarını talan edip kendilerini kaçırdığını ve dirildiğinde bu mektubu okuduktan sonra kendilerini kurtarmasını ister.³⁷ Han Şilgi Attıg Han Külük adlı destanda Say-Kuu kadının Han Külük beye yazıp, at çakısına astığı mektupta kendisinin üst âlemden gelen Gök oğlu Demir Möge tarafından kaçırıldığını mal- mülkünün de yağmaladığını söyler ancak kendisinin arkasından gelmemesini tembihler.³⁸ Bayan Toolay'da ise Möge Sagaan Toolay kara mataranın içinde bir yazı bulur ve bu yazıdan kendi halkını Kara Moos'un esir ettiğini öğrenir.³⁹ Alday-Buuçu adlı destanda falcının oğlu Tölee-Şınar ile bakıcının oğlu Bele-Şınar fal ve bakı kitaplarını açıp baktıklarında Han-Buuday'ın Albıs-Şulbus Kağan tarafından zehirlendiğini, devasının ise yer-suyun otunun çöpünün toplanıp yakıldığında çıkan koku olacağını söylerler.⁴⁰

B) Altay ve Tıva Türk Destanlarında Hâlden Haber Verme

Bu başlık altında vereceğimiz örneklerde destan anlatıcısı, kâhin/bilici vasıtasıyla olayın geçtiği zaman içerisinde farklı mekânlarda vuku bulan olayları baş/yan kahramanlara ve haliyle dinleyiciye aktarmaktadır. Anlatıcı hâlden haber verme unsurlarını kullanarak, olay örgüsünün içinde olup farklı bir mekânda cereyan eden gelişmeleri dinleyiciye/okuyucuya aktarır. Yani söz konusu durum bilici ve etrafındakiler çevresinde gelişirken mesela iki alp arasında meydana gelen bir savaşı veya alpin atının kaçırılmasını bu şekilde aktarır.

B.1. Altay Destanlarında Hâlden Haber Verme

Ak Taycı destanında Ak Taycı'nın atı Ak Boro Ak Taycı'nın yanına gelerek düşmanları olan Temir Kağan'ın kendisine diş bileceğini ve savaşa hazırlandığını haber verir.⁴¹ Yine

³³ İ. Dilek, *Altay Destanları 3*, s. 199.

³⁴ İ. Dilek, *age*, s. 216.

³⁵ İ. Dilek, *age*, ss. 289–290.

³⁶ İ. Dilek, *age*, s. 433.

³⁷ M. Ergun-M. Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları I*, s. 454.

³⁸ M. Ergun- M. Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları II*, s. 156.

³⁹ Ekrem Arıkoğlu-Buyan Borbaanay, *Tıva Destanları*, ss. 515–517.

⁴⁰ M. Ergun-M. Aça, *age*, s.232

⁴¹ İ. Dilek, *Altay Destanları I*, ss. 134–135.

aynı destanda Ak Taycı'nın babası Ak Börü, oğluna yer altı hükümdarı Erlik Biy'in kendisini öldürmek için geldiğini söyler ve oğlunu uyarır.⁴² Altay Buuçay destanında Ermen Çeçen'in kızı Cara Çeçen altın sandığının içinden Altay'ın üstünü gösteren altı köşeli sihirli aynasını eline alır ve olan biteni görür.⁴³ Ay Sologoy Lo Kün Sologoy destanında Ak Kağan, ülkesinde olup biteni yüce kitaba bakarak öğrenmektedir.⁴⁴ Ösküs Uul adlı destanda Karatı Kağan, Ösküs Uul'un yerini rüzgâra, akarsuya ve ota sorar. Daha sonra bilgelik kitabını açar ve onun yerini kitaptan bulmaya çalışır ancak Ösküs Uul'un yerini akarsudan, ottan ve rüzgârdan öğrenir.⁴⁵ Kan Kapçıkay'da Kağan Kan Kapçıkay kutsal kitabı eline alarak yurdunun ve halkının son derece rahat yaşadığını görür. Tekrar aynı destanda Kan Kapçıkay'ın eşi Ayana Aru, Kan Kapçıkay'ın sağ olduğunu ve ne durumda olduğunu Kan Kapçıkay'ın temreninden ve kutsal kitaptan öğrenmektedir.⁴⁶ Kan-Ceeren Attu Kan-Altun adlı destanında Kan Altın, bilgelik kitabını açarak yurdundan ayrıldığından beri altı yıldan fazla olduğunu görür. ulaştığını görmüş.⁴⁷ Ölöştöy'de Ermen Çeçen, büyük sandıktan kırk iki katlı büyük kutsal kitabı eline alarak olan biteni anlatır.⁴⁸ Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda Katan Kuuçın altın işlemeli sandıktan kutsal sudur kitabını çıkararak o kitaptan doğu tarafta Ak Kaan'ın en güzel kızı Altın Sırğa'nın yaşadığını ve yetmiş dönürçünün kızı almak için yola çıktığını, kendilerinin de çıkmaları gerektiğini belirtir.⁴⁹ Yine Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda Katan Kuuçın rüyasında kötü alp Karatı Kaan'ın savaş için geldiğini görür. Katan Kökşin babası Katan Kuuçın'ın altın sudurunu alarak Karatı-kaan'ın halkının Kağansız olarak yaşadığını görür.⁵⁰ Yine Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda Katan Kökşin altın kavak ağacının dibinde uyurken rüyasında Ak-boro ata binen Altın Tana adlı bir kızın farklı bir milleti yönetip yaşadığını görür.⁵¹ Şulmıs Şunı adlı destan Şulmıs Şunı adlı bahadır ak sandıktaki kutsal altın sudurda yetmiş dağın ötesinden farklı milletten, apak sarayda yaşayan Temene-Koo adlı bir kızın yaşadığını ve onunla evlenmek için yola çıkacağını haber verir.⁵² Şulmıs Şunı adlı destan Şulmıs Şunı adlı bahadır altın suduruna baktığında üçüncü şeytanın yurduna gelip gebe olan birinin içine girdiğini; yine altın sudurdan o vakitte Altay'daki tek hamile kişinin ablası olduğunu görür.⁵³ Alıp Manaş destanında kahraman Alıp Manas kutsal kitabını alıp aya güneşe doğru okuduğunda Ak Kağan adlı bir Kağanın yaşadığını ve kimseye vermediği Erke-Karakçı adlı bir kızı olduğunu görür ve onunla evlenmek üzere yola çıkar.⁵⁴

⁴² İ. Dilek, *age*, ss. 143–144.

⁴³ İ. Dilek, *age*, ss. 201–201.

⁴⁴ İ. Dilek, *Altay Destanları 2*, s. 123.

⁴⁵ İ. Dilek, *age*, ss. 184–185.

⁴⁶ İ. Dilek, *age*, s. 227.

⁴⁷ İ. Dilek, *age*, s. 364.

⁴⁸ İ. Dilek, *Altay Destanları 3*, ss. 210–211.

⁴⁹ İ. Dilek, *age*, ss. 262–263.

⁵⁰ İ. Dilek, *age*, s. 279.

⁵¹ İ. Dilek, *age*, s. 281.

⁵² İ. Dilek, *age*, s. 363.

⁵³ İ. Dilek, *age*, ss. 337–338.

⁵⁴ M. Ergun, *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, ss. 97–98.

B.2. Tıva Destanlarında Hâlden Haber Verme

Tıva destanlarından Alday-Buuçu adlı destanda Uzun-Say-Kuv adlı kadın kâhin üç yıldır açıp bakmadığı kutsal kara suduruna baktığında Hüürtün-Kızıl tayganın güney yamacındaki bir mağarada yaşayan Açıtı adlı bir lamanın istenilen dileklere çare olduğunu görür.⁵⁵ Yine Alday-Buuçu'da, Alday-Buuçu üç yıldır açıp bakmadığı kutsal kara sudurunu açıp baktığında oğlu ile evlenmesi uygun olan Han-Hurbustu Kağanın en küçük kızının üç göğün üstünde yaşadığını fark eder.⁵⁶ Alday-Buuçay adlı destanda ava gidip hâlâ dönmeyen beş oğlunun akıbetini merak eden Alday-Buuçu kutsal kara sudrasını açıp baktığında oğullarının yer oğlu Çerzi-Möge Dag-İrgek denen kişi tarafından rehin alındığını görür.⁵⁷ Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, kız Bora-Şeeley çok bilici bir kız olduğu için üst âlemden uçarak gelen üç kuğunun kanadındaki kutsal sarı yazıyı okur. Okuduğu yazıda Ay-Haan'ın, Hün-Haan'ın, Ulan-Saygıl'ın adlarıyla birlikte bu üç Kağanın yurdunda bir mücadelenin olduğu da yazılıdır ki bu mücadeleye Boktu-Kiriş de çağrılmaktadır.⁵⁸

Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar adlı destanda, falcı nine uzun sarı suduruna baktığında kuzey taraftan Çiñge-Kara Hem'i yurt tutmuş Erelzey-Mergen adlı kişinin kendisini öldürmek için gelmekte olduğunu görür.⁵⁹ Hayıñdırınmay Bagay-ool adlı destanda, yukarı dünyanın hanlarından Doşkun-Sarıg-Haan, sarı tahtını almak için orta dünyadan göğün dokuzuncu katına çıkıp gelen Bagay-ool'un durumu ve görünüşü hakkındaki bilgileri, kemik falına bakarak edinmektedir.⁶⁰ Tanaa-Herel'de Hün Haan sarı sutrasını açarak Tanaa Herel, Beli-Şınar ve Döjü Şınar'ın o esnada güneybatıya doğru yollandıklarını haber vermektedir.⁶¹ Yine aynı destanda Ay Haan kendi sutrasına bakarak biraz önce bahsedilen olayı bu kitaptan aynı anda takip eder.⁶² Bir diğer Tıva destanı olan Aldın-Çaagay'da kahraman, kardeşinin akıbetini öğrenmek ister ve falcı kadın her şeyi bilen kara sutrasını açıp kardeşinin o anda nerede yaşadığını bu kitaptan söyler.⁶³

C) Altay ve Tıva Türk Destanlarında Gelecekte Haber Verme

Haber verme motifi içinde fal veya kehanet şeklinde de değerlendireceğimiz gelecekte haber verme incelediğimiz tüm destanlarda yer almaktadır. Alpların kiminle ve ne şekilde evleneceği, kimin nerede, ne zaman ve ne şekilde öleceği, düşmanlara yapılacak akınlarda kahramanın nelerle karşılaşacağı vd. olay örgüsü elemanları bu başlık altında yer alır. Bu durumun, taşıdığı olağanüstülüğün yanında destan anlatıcısının icra ortamında dinleyiciyi anlatıya daha çok çekme, onu destana bağlama ve heyecan unsurunu artırma özelliği de vardır.

⁵⁵ M. Ergun-M. Aça, **Tıva Kahramanlık Destanları I**, ss. 211–212.

⁵⁶ M. Ergun-M. Aça, **age**, ss. 223–224

⁵⁷ M. Ergun-M. Aça, **age**, ss. 272–273

⁵⁸ M. Ergun-M. Aça, **age**, ss.348–349

⁵⁹ M. Ergun-M. Aça, **age**, ss. 590–591

⁶⁰ M. Aça, **Tıva Halk Masalları**, s. 161

⁶¹ E. Arıkoğlu-B. Borbaanay, **age**, s. 233

⁶² E. Arıkoğlu-B. Borbaanay, **age**, s. 237.

⁶³ E. Arıkoğlu-B. Borbaanay, **age**, s. 553.

C.1. Altay Destanlarında Gelecekte Haber Verme

Er Samır destanında Er Samır'ın eşi Altın Tana kara ormana avlanmaya gittiği takdirde ikisinden birinin öleceğini söyler.⁶⁴ Kozın Erkeş'de, Kozın Erkeş'in, bilgelik kitabına göre, evleneceği kızın Kara Küren atlı Kara Kağan'ın tek kızı olan Bayan Sur olacaktır.⁶⁵ Ay Sologoy Lo Kün Sologoy adlı destanda Ak Kağan'ın yanına gelen altın başlı kahverengi kuş insan sesiyle dile gelerek yeraltından felaketin, gökten düşmanın geleceğini haber verir.⁶⁶ Ösküs Uul'da Talay Kağan'ın kızı Altın Küskü Karatı Kağan'ın geldiğini ve yurdu talan edeceğini sezer.⁶⁷ Kan Kapçıkay adlı destanda Buurıl Kağan'ın eşi Erke Toyloñ, rakı içerek bazı şeyleri sezer ve olup bitecekleri anlatır.⁶⁸ Yine Kan Kapçıkay adlı destanda Kan Kapçıkay, ay gibi kutsal kitabı eline alarak bağışlanmış oğulcuğun ağzına birbirine eş yedi kızıl kısağın sütünün duayla sağıldıktan sonra verildiğinde ve çok geniş bir ak nehirden at başı kadar altın köpükle bağışlanmış oğulcuğun yedi gün yıkandıktan sonra tekrar dirilebileceğini söyler.⁶⁹ Ölöştöy'de Ermen Çeçen, büyük sudur kitaplarından Samara kitabını açarak gelecekte olacakları haber vermektedir.⁷⁰ Katan Kökşin Le Katan Mergen'de kutsal altın sudurda Katan Kökşin'in iki eşinin olacağı yazmaktadır.⁷¹ Ak-Biy adlı destanda bahadır Altın-Koo'nun anesi yüz anahtarlı altın sandıktan kutsal altın kitabı alarak baktığında Altay üzerinde Cüs-Kezer adlı bir Kağanın yaşadığını ve onun tek kız kardeşini Altın-Koo oğlunun alacağını, oğlunun kaderinde olduğunu görür.⁷² Alıp Manaş adlı destanda Alıp Manaş ay sadağından çıkardığı dokuz köşeli bakır okunu kendisini salla karşıya geçiren ihtiyara verir. Eğer Alıp Manaş ölürse bakır ok paslanacaktır eğer ki galip gelirse ok güneş gibi parlayacaktır.⁷³ Maaday Kara destanında, Maaday Kara ile birlikte diğer dinî şahsiyetler (lamalar vd.) kutsal ay falı ve güneş falı kitabından olacakları görmekte ve tayin etmektedir.⁷⁴

C.2. Tıva Türklerinin Destanlarında Gelecekte Haber Verme

Tıva Türklerinin Alday Buuçu destanında falcının oğlu Tölee Şınar ile bakıcının oğlu Belce Şınar Han-Buuday'a Şulbus Kağan'ın yurduna gideceğini, onunla selamlaşacağını üç yüz kişinin ona, sayılarınca yastık sereceklerini ama onun başka bir yere oturacağını, Şulbus Kağan'ın hâl hatır ve soyunu sopunu soracağını, kendisinin de adını söyleyeceğini bildirirler.⁷⁵ Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, Bora-Şeeley gece gördüğü rüyasında, üç gün içinde evinden çıktığı takdirde öleceğini görür. Ağabey Boktu-Kiriş bu sözü dinlemez ve bu

⁶⁴ İ. Dilek, **Altay Destanları I**, s. 35.

⁶⁵ İ. Dilek, **age**, s. 258.

⁶⁶ İ. Dilek, **Altay Destanları 2**, s.127.

⁶⁷ İ. Dilek, **age**, s. 168.

⁶⁸ İ. Dilek, **age**, ss. 245–246.

⁶⁹ İ. Dilek, **age**, s. 306.

⁷⁰ İ. Dilek, **Altay Destanları 3**, ss. 235–237.

⁷¹ İ. Dilek, **age**, s. 285.

⁷² İ. Dilek, **age**, ss. 380–381.

⁷³ M. Ergun, **age**, s. 103.

⁷⁴ Emine Gürsoy Naskali, **Altay Destanı Maaday Kara**, s. 46, 155, 164, 191, 240.

⁷⁵ M. Ergun-M. Aça, **age**, ss. 229–230.

üç gün içinde evinden çıktığından atından düşüp boynunu kırar ve ölür.⁷⁶ Han Şilgi Attıg Han Külük adlı destanda, Han Külük'ün atı Han Şilig, sahibine, kendisinin aradığı Aldın Sarlaaş'ı bu şekilde bulamayacağını ilerideki ala taygadaki altın gölün ortasından çıkan demir kavağın tepesine üst âlemden üç gün sonra gelecek Haan Hereti kuşun başının içinde Aldın Şarlaaş'ın olduğunu haber verir.⁷⁷ Ton Aralçın Haan adlı destanda Ton Aralçın sihirli dua kitabını açıp baktığında on beş lanetli kardeşle arkadaşlığını sürdürdüğü takdirde başına birçok kötülüğün geleceğini okur.⁷⁸ Aldın-Kurgulday adlı destanda, kahraman Aldın-Kurgulday karısının yazdığı mektupta halkının, mal-davarının, eşinin yedi başlı Adgır-Kara tepegözü tarafından kaçırıldığını söyler. Eşi, Aldın-Kurgulday'a et ve çay bırakmıştır. Eğer kendisi iyiyse tabaktaki et ılık eğer kendisinin başına bir şey gelirse çömlekteki çayla tabaktaki et soğuyup bozulmuş olacaktır.⁷⁹ Hayındırınmay Bagay-ool'da, kahramanla Gök Boğ'a'nın gelecekteki halleri hakkında birtakım nesnelere yardımıyla bilgi verilmektedir.⁸⁰ M. Ergun ve M. Aça *Tıva Kahramanlık Destanları I*de Kangıvay Mergen ile Han Şilgi Attıg Han-Külük adlı destanlardaki fal-kehânet motifleri için şunları söyler: "*Tıva destanlarından Kañgıvay-Mergen adlı destanda, Kañgıvay-Mergen kızını verdiği obaya götürmek için en uygun günü tespit ettirebilmek için halk arasına kürek kemiği dağıtır. Ayrıca diğer hazırlıkların yapılmasını ister.*"⁸¹ ve eserin ikinci cildindeki *Tıva destanlarından Han Şilgi Attıg Han-Külük adlı destanda, Han-Külük, hasta olduğu söylenen kardeşinin iyileşebilmesi için gereken Sagan İngil'in sütünü getirebilmek amacıyla ikinci kez üst dünyaya çıkar. Yolu üzerindeki uzun kara çadıra tekrar uğrar. Çadırdaki yaşlı kara nine, sarı kadıncağıza, Han-Külük'ün kardeşinin falına bakmasını söyler ve fala bakan kadıncağız olan biteni (karısının ihânetini, kendisini öldürmek için sefere gönderdiğini, vs.) bir bir söyler. Kadına inanmayan Han-Külük yoluna gitmekte ısrar edince yaşlı kara kadın üç taylık Sagaan İngil'in dünyanın dört devesinden birisi olduğunu, kendisine rast gelirse ölebileceğini, sütü ancak durumlarına rast gelebileceğini söyler.*"⁸²

Ç) Altay ve Tıva Türk Destanlarında Falcı ve Kâhin Tipleri

Destanlardaki falcı ve bakıcıların özelliklerine bakacak olursak bu kişilerin olağan kişiler olmadıklarını görmek mümkündür. Bakıcılar destanın kahramanları oldukları gibi kahramanların yakın çevresindeki kişiler, dinî şahsiyetler (şamanlar, lamalar vb.) ve kahramanların olay örgüsündeki en büyük yardımcıları olan atları da olabilmektedir.

Güney Sibiryada destanlarındaki şahıs kadrosuna bakılacak olursa, diğer Türk boylarının destanlarındakilere göre kadın sayısının daha fazla sayıda olduğunu görmek mümkündür. Bu durumu, destanın ilk yaratım ve sonraki yaratım süreçlerindeki toplumsal durumla ilişkilendirmek mümkün olmakla birlikte, destanların icra ortamındaki dinleyici kitlesinin ve derleyicinin durumu ile de örtüştürmek mümkündür. Kadın, bölgedeki diğer halk edebiyatı

⁷⁶ M. Ergun-M. Aça, *age*, ss. 344-346.

⁷⁷ M. Ergun-M. Aça, *age*, s. 205.

⁷⁸ E. Arıkoğlu-B. Borbaanay, *age*, s. 287.

⁷⁹ M. Ergun-M. Aça, *age*, s.558.

⁸⁰ M. Aça, *age*, s. 163.

⁸¹ M. Ergun-M. Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları-I*, s. 130.

⁸² M. Ergun-M. Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları-II*, s. 95.

yaratmalarında da daima ön plandadır. İyi-kötü alplar olsun, kahramanı maceraya sevkeden ana-kız ve/veya kardeş-eş olsun, üst ve alt dünyanın türlü malumatını orta dünya sakinlerine taşıyan kişilerin çoğunluğunun kadın olması bir tesadüf değildir. Aşağıda örneklerini sıraladığımız kişilerde de bunu görmek mümkündür.

Ç.1. Altay Destanlarında Falcı ve Kâhin Tipleri: Er Samır'da başına kötü bir iş geleceğini söyleyen Er Samır'ın karısı Altın Tana'dır. Ak Taycı destanında haber veren kişi Ak Taycı'nın dostu Ak Boro ve Ak Taycı'nın babası Ak Börü'dür. Altay Buuçay destanında Ermen Çeçen'in kızı Caraa Çeçen'dir. Kozın Erkeş adlı destanda gelecekte haber veren kişi Kozın Erkeş'tir. Oçı Bala adlı destanda Oçı Bala gelecekte haber verir. Ay Sologoy Lo Kün Sologoy adlı destanda Ay Kağan'dır. Altay destanlarından Ay Sologoy Lo Kün Sologoy adlı destanda Ak Kağan'ın yanına gelen altın başlı kahverengi kuştur. Ösküs Uul adlı destanda Talay Kağan'ın kızı Altın Küskü sezgi gücüyle olabilecekleri bilir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kağan Kan Kapçıkay hâlden haber verir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kağan Kan Kapçıkay'ın karısı Ayana Aru hâlden haber vermektedir. Kan-Ceeren Attu Kan-Altun adlı destanında Kan Altın kutsal kitap sayesinde hâlden haber verir. Ölöştöy adlı destanda Erkin Koo geçmişten haber verir. Ölöştöy'de Ermen Çeçen, olan biteni anlatır. Üç Kulaktu Ay Kara At adlı destanda Altın-Sabar ve Altın-Tas'ın ikisi birer ateş yakıp çocuklarının gök boğa tarafından çalındığını anlarlar.

Ç.2. Tıva Destanlarında Falcı ve Kâhin Tipleri: Tıva destanlarındaki kişiler ise şunlardır: Alday-Buuçu adlı destanda Uzun-Say-Kuv adlı kadın kâhin üç yıldır açıp bakmadığı kutsal kara suduruna baktığında Hüürtün-Kızıl tayganın güney yamacındaki bir mağarada yaşayan Açıtı adlı bir lamanın istenilen dileklere çare olduğunu görmüş. Alday-Buuçu adlı destanda, Alday-Buuçu üç yıldır açıp bakmadığı kutsal kara sudurunu açıp baktığında oğlu ile evlenmesi uygun olan Han-Hurbustu Kağanın en küçük kızının üç göğün üstünde yaşadığını görür. Alday Buuçay destanında falcının oğlu Tölee Şınar ile bakıcın oğlu Belce Şınar Han-Buuday'a Şulbus Kağan'ın yurduna gideceğini, onunla selamlaşacağını üç yüz kişinin ona, sayılarınca yastık sereceklerini ama onun başka bir yere oturacağını, Şulbus Kağan'ın hal hatır ve soyunu sopunu soracağını, kendisinin de adı sanını ona söyleyeceğini bildirirler. Tıva destanlarından Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar adlı destanda, falcı nine uzun sarı suduruna baktığında kuzey taraftan Çiñge-Kara Hem'i yurt tutmuş Erelzey-Mergen adlı kişinin kendisini öldürmek için gelmekte olduğunu görür. Tıva destanlarından Han Şilgi Attıg Han Külük adlı destanda, Han Külük'ün atı Han Şilig sahibine, kendisinin aradığı Aldın Sarlaaş'ı bu şekilde bulamayacağını ilerideki ala taygadaki altın gölün ortasından çıkan demir kavağın tepesine üst âlemden üç gün sonra gelecek Haan Hereti kuşun başının içinde Aldın Sarlaaş'ın olduğunu haber verir.

D) Altay ve Tıva Türk Destanlarında Kehânet ve Fal Araçları

Destanlardaki "bilici"lerin bir kısmı kehanetlerini ilham yoluyla yaparken bir kısmı da birtakım nesnelere kullanmaktadır. İncelediğimiz destanlarda bu nesnelere şu şekilde saymak mümkündür: Altın kniga (kitap), kutsal kitap, altın sudur, (belli hacimlere sahip) taş kitaplar, mektup, ayna, ekmek, şal vb. Bunların yanında birtakım kutsallık atfedilen cisimlerin

şekil ve hal değiştirmeleri de bilgi aktarımını sağlamaktadır.⁸³ Hakas bilim adamı V. Y. Butanayev de bir diğer Güney Sibirya Türk grubu olan Hakasların destanlarında da Budizm tesirli bir adlandırma olan altın sudur'un (золотоя сутра) bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁴ Bunların haricinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bilginin bilicilere malum olması yoluyla da haber sahibi olunmaktadır.

Yazılı materyallerin haricindekiler fal bakma ve haber vermede kullanılan ve diğer anlatılarda da sıkça karşılaştığımız nesnelere. Ancak bu destanlarda dikkatimizi çeken ve bölgedeki önemli inanç unsurlarından biri olan Budizm-Burkancılık'a ait dini öğreti metin/kitaplarının haber verme amacıyla kullanılıyor olmasıdır. Bunlardan sudra/sutra adı verilen kitabın haricindeki yazılı materyallerde doğrudan dini metnin ismi verilmemiştir. Mircea Eliade eserinde, Budizm felsefe ve akidelerini öğreten eserlerden biri ve en eskilerden biri olarak *Brahma Sutra*'yı örnek olarak göstermektedir.⁸⁵ Bu metinler elbetteki doğrudan doğruya bir kehanet kitabı değildir ancak dini bakımdan kutsallık taşımasından dolayı destanlarda bu yönüyle ön plana çıkmıştır.

Sutralar Buda'nın vaazlarını içeren dini nitelikteki eserlerdir.⁸⁶ Semih Tezcan'a göre bu kitaplar aslında Budizm sahasına ait bir din kitabı iken daha sonra birtakım değişikliklere uğramıştır ve her *sutra/sudur* kitabı klasik Budist metinleri arasında yer almamaktadır.⁸⁷ Tezcan belli başlı sutraların isimlerini verdikten sonra bazı sutraların sonradan uydurulduğunu belirtir.⁸⁸

İbrahim Dilek de *sutralar* hakkında şunları söylemektedir: "*Hintçe sutra, Uygur Türkçesinde sudur olarak geçmektedir. Bu eseler Buda'nın veya diğer burkanların vaazlarını içine alan, Burkancılıkla ilgili inanışları, Burkancılığın esaslarını, inanç ve amellerini ihtiva eden eserlerdir. Sutra veya sudurlar Güney Sibirya Türk destanlarında kahramanların geleceğinden haber veren, alinyazılarının yazılı olduğu kitaplar olarak karşımıza çıkar ve "sudur biçig" veya "oygor biçig" adıyla da geçerler.*"⁸⁹

Tilla Deniz Baykuzu Budizm inancının kutsal metinleri olan sutraların Hun devrinden itibaren Türk kültür hayatının içinde yer aldığını ifade etmekte, Hun idarecilerinin tâbiyetindeki bazı Budist rahiplerinin birçok sutrayı tercüme ettiğini yazmakta bunların isimlerini vermektedir.⁹⁰

Karl Reichl da bilhassa Altay Türklerinin anlatmalarında çokça geçen sutralar hakkında şunlar ifade eder: "*Kahramanın geleceği hakkında fal kitabı olan 'sudur biçig' ('sudur'*

⁸³ M. Aça, **age**, s. 97.

⁸⁴ Viktor Yakovleviç Butanayev; **Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya**, s. 156.

⁸⁵ Mircea Eliade, **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna**, s.62

⁸⁶ Semih Tezcan; "En Eski Türk Dili ve Yazını", **Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, s. 293.

⁸⁷ S. Tezcan; **agm**, s. 293.

⁸⁸ S. Tezcan; **agm**, ss. 293–296.

⁸⁹ İ. Dilek, "Sibirya Türk Destanlarına Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler", **Millî Folklor**, S.85 s. 56

⁹⁰ Tilla Deniz Baykuzu; "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", **Bilig Kış** 2008 S. 44 ss.202–203.

Sanskritçe ‘Sutra’ dan türemiş olup, ‘Sutra’ Budist anlatması demektir.) adlı kitapta okunması Altay Türklerinin anlatmalarında oldukça yaygındır.⁹¹

Kutsal kitap sutraların Altay destanlarındaki işlevi hususunda makale hacmindeki bir çalışma Mehmet Çevik’e aittir.⁹²

Destan anlatıcısının, destandaki bilici kişiye mektup ve diğer kutsal kitaplar yoluyla kehanette bulundurması veya haber verdirmesi destanın yaratıldığı muhitin dini algı ve hassasiyetlerinden de kaynaklanmakla birlikte destancının kültürel seviyesini yani okuryazarlığını da gösterir niteliktedir. Bu anlatıcılardan bazıları bölgedeki destancılık mekteplerine mensup kişilerdir. Bunların haricindeki kürek kemiği, şal, ayna vd. nesnelere haber verme aracı olarak kullanan anlatıcının ise sadece kullanılagelmiş malzemenen bahsettiğini görmekteyiz.

D.1. Altay Destanlarında Kehânet ve Fal Araçları: Er Samır’da geçmişte olan bir şeyden haber vermek için kullanılan nesne Altın Tana’nın kocası Er Samır’a yazmış olduğu iki mektuptur. Altay Buuçay destanında Ermen Çeçen’in kızı Caraa Çeçen’in altı köşeli bir aynası vardır ve olan biteni oradan görmektedir. Kozın Erkeş adlı destanda, Kozın Erkeş gelecekteki bir haberi bilgelik kitabına bakarak öğrenmektedir. Oçı Bala adlı destanda Oçı Bala gelecekteki haber almak için türkü söylendiğinde açılan altı sayfalı taş kitap bulunmaktadır. Oçı Bala adlı destanda Oçı Bala’nın cebinde türkü söylendiğinde kendisi açılan altı sayfalı ve gelecekteki haber veren hikmetli bir kitap vardır. Ay Sologoy Lo Kün Sologoy adlı destanda Ay Kağan kutsal kitaba bakarak halden haber vermektedir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kağan Kan Kapçıkay halden haberi, kutsal kitaba bakarak vermektedir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kağan Kan Kapçıkay’ın karısı Ayana Aru, kocasının temreninden ve kutsal kitaptan haber vermektedir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kan Kapçıkay, kutsal kitaptan geçmişte olanları görmektedir. Kan Kapçıkay adlı destanda Kan Kapçıkay, ay gibi kutsal kitapla gelecektekileri görmektedir. Kan-Ceeren Attu Kan-Altun adlı destanında Kan Altın kutsal kitap sayesinde halden haber vermektedir. Altın Ergök adlı destanda Agay Tacı ve Kögöy Tacı adlı iki bahadır geçmişte olmuş olayları bir mektup vasıtasıyla bildirmektedir. Ölöştöy adlı destanda Erkin Koo, avuçlarındaki kutsal yazıyla geçmişten haber alır. Ölöştöy’de Ermen Çeçen, büyük sandıktan kırk iki katlı büyük kutsal kitabı eline alarak olan biteni anlatır. Ölöştöy adlı destanda Ermen Çeçen, oğlu Kan Mergen’e saksaganın kanadına yazı yazarak geçmişe ait bir bilgiyi verir. Ölöştöy adlı destanda Ermen Çeçen, büyük sudur kitaplarından Samara kitabını açarak gelecekteki olacakları haber vermektedir. Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda Katan Kuuçın altın işlemeli sandıktan kutsal sudur kitabını çıkararak o kitaptan halden haber verir. Katan Kökşin Le Katan Mergen adlı destanda bahadır Katan Kökşin babası Katan Kuuçın’ın altın sudurunu alarak Karatı-kaan’ın halkının Kağansız olduğunu görür. Şulmıs Şunı adlı destan Şulmıs Şunı adlı bahadır ak sandıktaki kutsal altın sudurda yetmiş dağın ötesinden farklı milletten, apak sarayda yaşayan Temene-Koo adlı bir kızın yaşadığını ve onunla evlenmek için yola çıkacağını haber verir. Ak-Biy adlı destanda

⁹¹ Karl Reichl; **Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)**, (çev. Doç. Dr. Metin Ekici), s. 381.

⁹² Mehmet Çevik; “Altay Destanlarında ‘Sudur Biçik’ Motifi”, **Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu**” (yayımlanmamış bildiri).

bahadır Altın-Koo'nun anası yüz anahtarlı altın sandıktan kutsal altın kitabı alarak baktığında Altay üzerinde Cüs-Kezer adlı bir Kağanın yaşadığını ve onun tek kız kardeşini Altın-Koo oğlunun alacağı, oğlunun kaderinde olduğunu görür. Üç Kulaktu Ay Kara At adlı destanda Altın-Sabar ve Altın-Tas'ın ikisi birer ateş yakıp çocuklarının gök boğa tarafından çalındığını anlamışlar. Altay destanlarından Üç Kulaktu Ay Kara At adlı destanda Ak-çaldar atlı Kan-Biley damadı Alp Kan-Toodiy ile kızı Altın-Kıldığa'ya kutsal kitaba ve kürek kemiğine bakmalarını, burada kendilerinin birbirleri için yaratıldıklarını anlayacaklarını söyler. Alıp Manaş adlı destanda kahraman Alıp Manaş kutsal kitabını alıp aya güneşe doğru tutup okuduğunda Ak Kağan adlı bir Kağanın yaşadığını ve kimseye vermediği Erke-Karakçı adlı bir kızı olduğunu görür ve onunla evlenmek üzere yola çıkar. Alıp Manaş adlı destanda Alıp Manaş ay sadağından çıkardığı dokuz köşeli bakır okunu kendisini salla karşıya geçiren ihtiyara verir. Eğer Alıp Manaş ölürse bakır ok paslanacaktır eğer ki galip gelirse ok güneş gibi parlayacaktır.

D.2. Tıva Destanlarında Kehânet ve Fal Araçları: Alday-Buuçu destanında bakıcı bir kadın olan Uzun-Say-Kuv kutsal kara sudur kitabında Hüürtün-Kızıl tayganın güney yamaçında meskûn Açıtı adlı bir lamanın istenilen dileklere çare olduğunu görür. Yine aynı destanda kahraman Alday-Buuçu üç yıl boyunca müracaat etmediği kutsal kara suduruna başvurur ve oğlu ile evlenmesi uygun olan Han-Hurbustu Kağanın en küçük kızının üç göğün üstünde yaşadığını görür. Alday-Buuçu adlı destanda falcının oğlu Tölee-Şınar ile bakıcının oğlu Bele-Şınar fal ve bakı kitaplarını açıp baktıklarında Han-Buuday'ın Albis-Şulbus Kağan tarafından zehirlendiğini, devasının ise yer-suyun otunun çöpünün toplanıp yakıldığında çıkan koku olacağını söylerler. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, Bora-Şeeley gece gördüğü rüyasında, üç gün içinde evinden çıktığı takdirde öleceğini görür. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, kız Bora-Şeeley çok bilici bir kız olduğu için üst âlemden uçarak gelen üç kuğunun kanadındaki kutsal sarı yazıyı okur. Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley adlı destanda, Bora-Şeeley eşlerinden biri olan prenses Ulan-Saygıl'ın yazdığı ve demir sandıkta duran kara ağaca yazılmış bir mektup vardır, bilgiler mektup yoluyla aktarılmıştır. Aldın-Kurgulday adlı destanda, kahraman Aldın-Kurgulday karısının yazdığı mektupta halkını, malını-davarını, eşi olan kendisini yedi başlı Adgır-Kara tepegözün kaçırdığını söyler. Eşi, Aldın-Kurgulday'a et ve çay bırakmıştır. Eğer kendisi iyiye tabaktaki et ılık; eğer kendisinin başına bir şey gelirse çömlekteki çayla tabaktaki et soğuyup bozulmuş olacaktır. Erelzey-Mergen, Haragalzay-Mergen Alışkılar adlı destanda, falcı nine uzun sarı suduruna bakar. Han Şilgi Attıg Han Külük adlı destanda Say-Kuu kadının Han Külük Bey'e yazıp, at çakısına astığı mektup yardımıyla bilgileri alır. Hayırdırınmay Bagay-ool adlı destanda, yukarı dünyanın hanlarından Doşkun-Sarıg-Haan, sarı tahtını almak için orta dünyadan göğün dokuzuncu katına çıkıp gelen Bagay-ool'un durumu ve görünüşü hakkındaki bilgileri, kemik falına bakarak edinmektedir.

Sonuç

Burada Altay ve Tıva Türk destanlarındaki haber verme motifi üzerine örneklerle bazı tespitlerde bulduk. Tabii ki bu ve bu tür çalışmaların nihayete ermesi için henüz yayımlanmamış destan metinlerinin de gün yüzüne çıkarılması gerekmektedir.

İnsanoğlunun merak ve bilme isteğinin bir sonucu olarak bilhassa gelecek zamana yönelik bilgi alma isteği bir edebî yaratma olan destanlara bu şekilde yansımıştır. Haber verme dendiğinde genellikle akla gelen, gelecekle ilgili kısımdır fakat geçmişten ve hâlden haber verme de, yaratmanın olay örgüsünün devamlılığı ve dinleyici/okuyucuyu anlatıya bağlama, sürekliliği sağlama açısından önemli bir işlev görmektedir. Fakat konu edindiğimiz destan metinlerinin tümünde bu motife ait örnekleri bulabilmiş değiliz. Bu durum yukarıda da belirttiğimiz gibi tamamen icracı ve icra ortamından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada şemsiye başlık altında Altay ve Tıva destanlarından bahsedildi. Yakın coğrafya ile benzer kültürel şartlar altında bulunsalar da bu iki Türk grubunda haber verme motifinin farklı sosyal statüdeki kişiler tarafından, farklı zaman dilimleri içinde ve materyaller yardımıyla gerçekleştiği görülmektedir. Bulunulan sosyo-ekonomik yapı, dinî inançlar, derleme ve yazıya aktarma zamanı vd. unsurlar da bu motifin başka biçimlerde karşımıza çıkmasına da sebep olmuştur.

Güney Sibirya bölgesi geçmişten günümüze gelinceye dek farklı inanç unsurlarını topraklarında barındırmıştır. Eski inançlar günümüz şartları içerisinde yaşatılmaya ve korunmaya çalışılmakla birlikte yeni din ve inanç unsurları eskinin temellerinde farklı pratiklerle kendisini göstermektedir. Şaman adı verilen bilicilerin üç mertebeli dünya üzerinde döngüsel zaman dilimi içerisinde yaptıkları manevî seyahatler gerçek dünyada kendisini icracılık, otacılık, bilicilik vb. şekillerde göstermiştir. Bu sebeple fal ve kehânet motifini sadece bir anlatı unsuru olarak değerlendirmemek gerekir. Bir zamanlar toplumların saygın konumunda yer alan kahramanların mücadelelerinde gerekli olan gaybî bilgi şamanın cezbeli göksel yolculuğu esnasında derlenmekte ve ihtiyacı olan kişi/kişilere ulaştırılmaktadır. Tabii ki bu bilgi ediniminin hakikî ve haklılandırılmış olması, muteber bilicinin döngüsel zaman ya da evren zamanı içerisinde var olmasından kaynaklanmaktadır. Tarihsel zaman ya da kronoloji adını verdiğimiz zaman dilimi *üç boyutlu, başlangıcı ve sonu belirlenebilen niteliktedir. Bu zaman türünü belirleyen özellik insan olaylarıdır. Bu olaylar bir defalıktır ve kronolojik bir sıra takip ederler. Bu tür zamanda üzerinde durulan önemli özellik olayların bir defa ortaya çıkması ve belli bir sıra takip etmektedir.*⁹³ Yine *modern dönemde tanımlanan zamanın temel özelliği, zaman içinde yer alan her olayın biricik olduğu, tekrar edilemez ve geri döndürülemez* olmasıdır.⁹⁴

Tarihsel zamanın zıttı konumundaki evren zamanı ise aynı zamanda Platon'un zaman anlayışıyla paraleldir. Platon'un *kronosu* (zaman) döngüsellik ve tekrarı içermekte⁹⁵ ve bu sebeple *başlangıca sahip ama sonlu olmayan unsurlardır.*⁹⁶ Heidegger'de ise bu döngüsel zaman kavramı "alelade zaman" adını almıştır ve *zamanı sonsuz, yok olup giden, geri döndürülemez bir şimdiler dizisi* olarak tanımlamaktadır.⁹⁷ Destan metinleri örneklerinde de görüldüğü gibi üç farklı zaman dilimi içinde sıraladığımız "haber verme" eylemi tasnifin kolay-

⁹³ E.R. Leach; **Primitive Time-Reckoning. A History of Technology**, 1967 s. 114'den Ayhan Bıçak **Tarih Düşüncesi II Felsefe ve Tarih**, s. 162.

⁹⁴ A. Bıçak; **Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu**, s. 233.

⁹⁵ A. Bıçak; **Tarih Düşüncesi II Felsefe ve Tarih**, s. 159.

⁹⁶ A. Bıçak; **age**, s. 160.

⁹⁷ Kaan H. Ökten; **"Varlık ve Zaman" Kılavuzu**; s. 33.

lığı bakımından sıralı olarak verilmiştir; yaratmalarda ise kesin bir kronolojik sıra yoktur. Hâlden başlayan geçmişe dönebilmekte, gelecekte devam eden hâlde son bulabilmektedir. Bu sebeple zamansal döngüsellik ve ebedî ilerleyiş mevcuttur.

Bunlarla birlikte aktarılan bilgi ihtiyaç duyulan fiil silsilesini başarılı kılmaktadır. Bu durum pragmatist doğruluk görüşüyle paralellik arz etmektedir. Buna göre *bilgimizin eylemlerimiz üzerindeki etkisi, eylemi başarılı bir eylem haline getiriyor, onu amacına ulaştırıyorsa bilgi doğrudur.*⁹⁸ Muteber bilicinin ya da kutsal nesnenin verdikleri, alıcının her daim menfaatindedir. Bu da tek sonucun başarı, kazanç yani doğru aktarım olduğunu bize gösterir.

Sonuç itibariyle, zaman dilimi bakımından sadece "gelecek" ile sınırlandıramayacağımız haber verme motifi bölgedeki Türk boyları destanları ve Türk destanları ortak motif listesinde zengin bir biçimde yer almaktadır.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet; "Tıva Destan ve Masallarının Araştırılmasında Tür Sorunu", **Millî Folklor**, Kış S. 72 2006, ss. 85-94
- ; **Tıva Halk Masalları**, Kon: Kömen Yay. 2007
- Akgün, Engin; **Türk Dünyasında Din ve Gelenek Üzerine Şamanizm, Burhanizm ve Yesevilik**, İst: Doğu Kütüphanesi 2008
- Arıkoğlu, Ekrem-Borbaanay, Buyan; **Tıva Destanları**, Ank: TDK Yay. 2007
- Bayat, Fuzuli; **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, İst: Ötüken Yay. 2006.
- Baykuzu, Tilla Deniz; "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", **Bilig** Kış 2008 S. 44 ss. 195-210.
- Bıçak, Ayhan; **Tarih Düşüncesi II Felsefe ve Tarih**, İst: Dergâh Yay. 2004.
- ; **Tarih Düşüncesi III Tarih Felsefesinin Oluşumu**, İst: Dergâh Yay. 2004.
- Bloch; March; **Feodal Toplum**, İst: Kırmızı Yay. 2007.
- Boyraz, Şeref; **"Fal Kitabı Melhemeler ve Türk Halk Kültürü"**, İst: Kitabevi Yay. Şubat 2006.
- Butanayev; V.Y.; **Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya**, Abakan 2003.
- Ceviz, Ahmet; **Felsefeye Giriş**, İst: Sentez Yay. 2007.
- Çevik, Mehmet; "Altay Destanlarında 'Sudur Biçik' Motifi", **Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslararası Sempozyumu** (yayımlanmamış bildiri). Lefkoşa KKTC 25-28 Ekim 2010.
- Dilek, İbrahim; "Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler", **Millî Folklor**, S. 85 Bahar 2010.
- ; **Altay Destanları 2**, Ank: TDK Yay. 2007.
- ; **Altay Destanları 1**, Ank: TDK Yay. 2002.
- ; **Altay Destanları 3**, Ank: TDK Yay. 2007.

⁹⁸ A. Cevizci; *age*, s. 46.

- ; **Altay Masalları**, Ank: Alp Yay. 2007.
- Eliade, Mircea; **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi II Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna**, İst: Kabalcı Yay. 2003.
- Ergin, Muharrem (haz.); **Oğuz Kağan Destanı Tercüme, Metin, Sözlük**; Ankara, 1998.
- Ergun, Metin; **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş**, Kon: Cemre Yay. 1997.
- Ergun, Metin-Aça, Mehmet; **Tıva Kahramanlık Destanları 1**, Ank: Akçağ Yay. 2004.
- ; **Tıva Kahramanlık Destanları 2**, Ank: Akçağ Yay. 2005.
- Filatov, Sergey; **What was and is Burkhanism,(orijinal metin Sergei Filatov, "Altaiskii burkhanizm" in Religia i obshchestvo: ocherki religioznoi zhizni sovremennoi Rossii 2002)**, cc. 233-246. (<http://www.cdi.org/russia/johnson/6571-8.cfm>), (son erişim tarihi 03.12.2010).
- Gökay, Orhan Şaik; **Dedem Korkudun Kitabı**, İst: Millî Eğitim Basımevi 1973.
- İnan, Abdülkadir; "Oğuz Destanı'ndaki Irkıl Ata" '**İslamiyet Öncesi Türk Destanları**' (haz. Saim Sakaoglu-Ali Duymaz), İst: Ötüken Neşriyat 2002.
- ; **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ank: TTK Yay. 2006.
- İslam Ansiklopedisi, "Fal" Maddesi, İst: TDV Yay. Cilt 12 1995.
- İslam Ansiklopedisi, "Kâhin" Maddesi, İst: TDV Yay. Cilt 24 2001.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi** (haz. Besim Atalay), Ankara, 1998-1999.
- Ögel, Bahaeddin; **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamalarıyla Destanlar 2)** Ank: TTK Yay. 1998.
- Ökten, Kaan; **"Varlık ve Zaman" Kılavuzu**, İst: Agora Kitaplığı 2008.
- Reichl, Karl; **Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı)**, (çev. Metin Ekiçi), Ank: TDK Yay. 2002.
- Tanyu, Hikmet; **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ank: Kül. ve Tur. Bak. Yay. 1987.
- Tezcan, Semih; "En Eski Türk Dili ve Yazını", **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ank: TDK Yay. 2001.
- Togan, Zeki Velidi; **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili** (haz. Tuncer Baykara), İst: Enderun Kitabevi 1982.
- Vinogradov, Andrey; **Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition**, (yüksek lisans tezi Kanada Saskatchewan Üniversitesi) 2003, (<http://library2.usask.ca/theses/available/etd01192005154827/unrestricted/tezispdf.pdf>) , (son erişim tarihi 03.12.2010)
- Yıldız, Naciye; **Manas Destanı (W. Radlof) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller**, Ank: AKMB Yay. 1995
- Znamenski, Andrei; **"Power Of Myth: Popular Ethnonationalism and Nationality Building In Mountain Altai 1904-1922"**, *Acta Slavica Iaponica*, Tomus 22 2005, (<http://srch.slav.hokudai.ac.jp/publicn/acta/22/znamenski.pdf>), (son erişim tarihi 03.12.2010)